

izdvaja se, dakako, *Bašćanska ploča*, a uz nju i *Plominski natpis* i *Valunska ploča*. Među rukopisnim spomenicima na pergamentu valja istaknuti *Vinodolski zakon*, *Misal kneza Novaka*, *Brevijar Vida Omišljanina* i *Hrvojev misal*, dok je najznamenitije djelo hrvatskoga glagoljičnog tiskarstva *Prvotisak*, tj. *Misal po zakonu rimskoga dvora* iz 1483.

A želi li tko saznati što je pisalo u glagoljičnim grafitima, kako izgledaju mudre izreke »po glagoljašku« ili što su glagoljaši smatrali dostojnim bilježenja na marginama misalā i brevijarā, u knjizi će pronaći izbor navoda *Iz glagoljaške čitanke*. Tekstovi su, dakako, doneseni u transkribiranome obliku, što ih čini pristupačnima široj publici.

Pažljivi čitatelj naposljetku će moći ispitati svoje znanje u *Glagoljaškome kvizu*, dok mu za razrješivanje terminoloških nedoumica koje su se pojavile tijekom čitanja na raspolaganju stoji kratak *Pojmovnik*.

Glagoljica za znatiželjne dobrodošao je doprinos popularizaciji paleoslaviističkih i paleokroatističkih tema. Koristit će zaljubljenicima u hrvatsku jezičnu i kulturnu baštinu, nastavnicima hrvatskoga jezika i ljubiteljima glagoljice koji su o glagoljici zasad tek *znatiželjni*.

Marta KONTIĆ

SVE O SVEOBUHVAATNOM CRKVENOSLAVENSKOM RJEČNIKU 17. STOLJEĆA

Walker Riggs THOMPSON. *Epifanii Slavinskii's Greek–Slavonic–Latin Lexicon between East and West*. (Empirie und Theorie der Sprachwissenschaft, 8). Universitätsverlag Winter. Heidelberg, 2024., 412 str.

Knjiga Walkera Riggsa Thompsona, znanstvenika iz Instituta za slavistiku Sveučilišta u Heidelbergu, posvećena je iscrpnom opisu neobjavljenog *Grčko-slavensko-latinskog rječnika* (kratica: GSL) uglednog rusinskog monaha Epifanija Slavineckog (oko 1600. – 1675.). Slavineckoga je kao cijenjenog učitelja i stručnjaka 1649. godine car Aleksej I. Mihajlovič pozvao iz Kijeva u Moskvu da mu pomogne u predstojećim reformama (str. 17). Nakon dolaska u Rusiju Epifanij se prometnuo u istaknutu ličnost crkvenog i kulturnog života zemlje djelujući kao jedna od ključnih osoba u reformi ruskih crkvenoslaven-skih liturgijskih knjiga, koju je provodio patrijarh Nikon, i sudjelujući kao autoritet u jezikoslovnim raspravama na Crkvenim sinodima u Moskvi 1660.

i 1666.–1667. godine. Ti su sinodi u konačnici doveli do raskola unutar Ruske pravoslavne crkve (tomu je svjedočio te je u to djelomično bio uključen i poznati hrvatski svećenik Juraj Križanić).

Osim kao leksikograf, Epifanij je poznat i kao prevoditelj grčkih i latinskih djela na književni crkvenoslavenski istočne redakcije. Trojezični rječnik GSL po obimu je najveće Epifanijevo djelo, u temeljima je kasnijeg razvoja ruske leksikografije te je svojim vokabularom ostvario izniman utjecaj na razvoj književnog jezika istočnih Slavena. Rječniku GSL pristupa se iz svih mogućih perspektiva jer je cilj knjige pružiti kako detaljan (lingvistički, paleografski) opis rječnika, tako i prikazati kulturno-povijesne okolnosti koje su utjecale na njegov nastanak, upotrebu i recepciju (str. 18). Knjiga je nastala minimalnom preradom doktorske disertacije obranjene na uglednom Sveučilištu u Heidelbergu, što je bitno za razumijevanje minucioznosti i širokog raspona postavljenih istraživačkih pitanja kojima se autor rukovodi, ali i potrebe da se upućenost i detaljno poznavanje problematike, koja god ona bila, dokumentira iscrpnim navođenjem relevantne a osobito recentne znanstvene i stručne literature. Unatoč visokom akademskom stupnju primijenjenom u pristupu GSL rječniku, sama se knjiga lako čita. Autor postiže to tečnim engleskim jezikom te zalihosnim izdvajanjem temeljnih hipoteza kojima se rukovodi i, povezano s time, glavnih »otkrića« koja, jer proizlaze iz detaljnijeg pristupa, mijenjaju nedovoljno utemeljene predrasude i pogrešna shvaćanja i o rječniku GSL i o djelovanju samog Epifanija Slavineckog.

Struktura je knjige sljedeća. Nakon *Sadržaja* (*Table of Contents*, str. 8–9) s priloženim popisima tabela i slikovnih priloga (*Index of Tables*, str. 10–11; *Index of Figures*, str. 12) koji se pojavljuju u tekstu te nakon *Predgovora* (*Pre-face and Acknowledgments*, str. 13–15) u kojem se opisuju okolnosti izbora i nastanka doktorske disertacije, uz pripadajuće zahvale svima uključenima u proces, slijedi središnje izlaganje podijeljeno u devet poglavlja od kojih je prvo *Uvod* (*Introduction*, str. 17–27) a posljednje *Zaključak* (*Summary and Future Prospects*, str. 317–321). Zatim, nakon impresivnog *Popisa literature* (*Bibliography*, str. 323–357) od 464 korištene jedinice, što izvora, što primarne i sekundarne literature, slijede dva *Dodatka*. U prvome pod naslovom *Tablice za analizu izvora* (*Appendix 1. Tables for Sources Analysis*, str. 359–392) donosi se široki uzorak komparativne analize raspona riječi (lema) u rječniku GSL i odabranih pet zapadnoeuropskih rječnika, na temelju koje su u petom poglavlju pobliže identificirani izvori rječnika GSL i koja je vrlo sažeto i ograničeno bila uključena u peto poglavlje. Drugi dodatak *Appendix 2. HTR Models for Syn. Gr. 383* (str. 393–407) predstavlja nekoliko modela razvijenih za

HTR (*handwritten text recognition*) prepoznavanje tekstova u različitoj mjeri uspješno treniranih za Epifanijev autograf rječnika GSL, s ciljem da se strojno olakša i ubrza prikupljanje građe za istraživanje. Ta građa uključuje riječi s početnim slovom α -, β - i γ -, što je otprilike 12–13 % procijenjenog obima od 87 000 grčkih riječi čitavog rječnika. Budući da je rječnik GSL rukopisno trilingvalno djelo pisano trima grafijskim sustavima istovremeno, iskustva stečena razvojem modela za njegovo strojno čitanje mogu biti uvelike dragocjena za buduće strojno prepoznavanje čitavog rječnika GSL, ali i za druge slične poduhvate. Knjiga je još, na samom kraju, opremljena *Kazalom imena* (*Index of Names*, str. 408–412).

U *Uvodu* se iznose osnovne informacije o Epifaniju Slavenickom i njegovu rječniku GSL, navode se istraživački ciljevi i hipoteze koje treba dokazati te primijenjene metode istraživanja, a zatim se donosi plan knjige kroz nacrtak svakog od sljedećih poglavlja. Uvodno poglavlje zaključuje tehnički dio u kojem se objašnjavaju neki principi primijenjeni u knjizi, a tiču se načina citiranja i transliteracije izvora i sl.

U drugom poglavlju pod naslovom *Pozadina i stanje istraženosti* (*Background and State of Research*, str. 29–79) izlaganje ide u dva smjera. Najprije se čitatelja upoznaje s time da je rječnik GSL sačuvan u tri cjelovita rukopisa: 1) autografu Epifanija Slavineckog koji mu je služio kao radna inačica a čuva se u Moskvi u Državnom povijesnom muzeju Rusije, 2) dvosveščanoj ranoj kopiji autografa, tzv. rukopisu *Titov*, koja se čuva u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt Peterburgu i 3) kasnija kopija rukopisa *Titov* iz 1766. Daje se sažet ali iscrpan prikaz literature koja se od 19. stoljeća naovamo bavila rječnikom GSL na znanstven ili stručan način. Drugi dio drugog poglavlja donosi jednako detaljan prikaz literature koja oslikava kulturnu i povijesnu pozadinu rječnika GSL, osobito kroz pitanja jezičnih stavova među ranonovovjekovnim istočnim Slavenima i jezičnih stavova koji su prevladavali u Ruskom Carstvu u doba Nikonovih reformi, zatim pitanje latinskog jezika kao jezika učene komunikacije u Ruskom Carstvu (uz grčki), pitanje drugih leksikografskih djela Epifanija Slavineckog (npr. prijevod Calepinova glasovitog latinskog rječnika dok je još bio u Kijevu), te pitanje Epifanijeva služenja djelima na latinskom i poljskom, što pruža naznaku da mu je etiketa zagovornika grecizacije (*graecophilos*) možda bila nepotrebno prišivena. Thompson zaključuje da je za razumijevanje okružja u kojem je rječnik GSL nastao ključna višejezična komunikacija u ranonovovjekovnom Ruskom Carstvu te da rječnik GSL nije nastao kao nastavno pomagalo, nego iz praktičnih potreba prevoditelja, npr. onih okupljenih oko manastira Čudov, kojima je pripadao i sam Epifanij.

Drugo poglavlje ključno je za razumijevanje čitave knjige i hipoteza koje je Thompson postavio u prethodnom poglavlju i koje nastoji dokazati u knjizi, a to su: 1) Epifanij Slavinecki nije bio *graecophilos*, tj. izričiti zagovornik grecizacije u pitanju jezičnih i vjerskih pitanja te protivnik latinskog i rimokatoličkog utjecaja sa zapada, osobito iz Poljske, kako se često tvrdi, nego je prevodio latinske tekstove, služio se latinskim leksemima, pod latinskim utjecajem stvarao kalkove grčkih riječi, upotrebljavao grecizme koji su u ranonovovjekovnim zapadnim europskim jezicima posredstvom latinskog pretvoreni u internacionalizme i sl.; 2) u radnoj inačici rječnika GSL Epifanij je upotrebljavao rusinsku varijantu crkvenoslavenskog jezika, a u kasnijim kopijama koje su izradili moskovski pisari njegovo je djelo rusificirano uklanjanjem izrazitih dijalektizama; 3) rječnik GSL pokazuje značajke razvijenog, tj. akademskog crkvenoslavenskog jezika jer je u njemu vidljiv razvoj znanstvene (pogotovo jezikoslovne) terminologije.

U trećem poglavlju pod naslovom *Opis rukopisa Ms. Syn. Gr. 383 (Description of Ms. Syn. Gr. 383, str. 81–134)* daje se temeljit kodikološki i paleografski (grafolingvistički) opis Epifanijeva autografa rječnika GSL. Autor analizira najsitnije detalje, svaki grafem zasebno, način bilježenja punktuacije i brojeva i sl. Također, s obzirom da je riječ o radnoj inačici rječnika GSL, identificiraju se načini unošenja korektura i dodataka. Poglavlje završava usporedbom autografa rječnika GSL s ranom kasnijom kopijom rukopisa *Titov*, no uglavnom na razini formalnih ortografskih razlika, dok se za sadržajne, tj. fonološke i morfološke razlike čitatelja upućuje na šesto poglavlje.

Prije nego nastavlja s usporedbom koja prati daljnji razvoj i recepciju rječnika GSL, autoru je važno zadržati se još neko vrijeme na načelima samog njegova nastanka. Stoga u četvrtom poglavlju pod naslovom *Formalni strukturni opis (Formal Structural Description, str. 135–172)* najprije identificira makrostrukturu, mediostrukturu i mikrostrukturu rječnika GSL (važno u kontekstu činjenice da se moderna leksikografija u Europi tek razvija), a zatim u petom poglavlju *Analiza izvora (Analysis of Sources, str. 173–251)* utvrđuje kojim sve izvorima Epifanij vjerojatno služio prilikom sastavljanja svojeg rječnika GSL. Ne treba posebno isticati da je Thompsonova analiza opet izrazito detaljna. Tako npr. u petom poglavlju razmatra onovremene europske rječnike, one već spomenute u prethodnim studijama, ali i one nespomenute, traga za izvorima deskriptivnih tekstova rječnika GSL, utvrđuje moguće primarne izvore među tada postojećim prijevodima na crkvenoslavenski te identificira postojanje sustava referiranja na izvore i u njemu prepoznaje osobinu akademskog jezika.

Šesto poglavlje naslovljeno *Slavenska raznolikost u Epifanijevu rječniku* (*The Slavonic Variety in Epifanii's Dictionary*, str. 253–284) usredotočeno je na *slavenski* dio Epifanijeva trojezičnog *Grčko-slavensko-latinskog rječnika*. Pri tom oznaka *slavenski* zapravo znači književni crkvenoslavenski, jezik južnoslavenske osnovice, s dijalekatskom nadgradnjom kao sastavnim dijelom. Thompsona, dakako, zanima upravo ta dijalekatska nadgradnja te traga za općenito istočnoslavenskim obilježjima, izrazitim rusinskim obilježjima i tragovima utjecaja poljskog jezika (jer je Epifanij dobro vladao i poljskim). Oslanjajući se na prethodna istraživanja i vlastite uvide autor identificira istočnoslavenizme i rusizme (uz polonizme) u leksiku, fonologiji, glagolskoj i imenskoj morfologiji te tvorbenim nastavcima. Služeći se mogućnostima digitalne obrade podataka prikupljene građe, koja čini oko 13 % cjelokupnog rječnika GSL, Thompson također opovrgava neka od prethodno iznesenih mišljenja, npr. to da u rječniku GSL postoji simetrija između grčkih i slavenskih tvorbenih sufiksa i da je tvorba riječi izvršena pod mehaničkim utjecajem grčkog jezika. Obradujući poglavlje o fonologiji autor također daje naznake da su rusinizmi u kasnijem prijepisu rukopisa *Titov* bili sustavno uklanjani i označava to kao zanimljivu temu za dublja istraživanja.

U sedmom poglavlju *Latinski utjecaj na vokabular i posuđivanje* (*Latin Influence on Vocabulary and Borrowing*, str. 285–300) prikazano je u kojoj je mjeri latinski jezik utjecao na oblikovanje rječnika GSL, osobito u tvorbi riječi koje je Epifanij vjerojatno sam skovao kako bi preveo grčke početne leme. Thompson Epifanijevo djelovanje promatra u kulturno-povijesnom kontekstu, odnosno u svjetlu svojevrstne leksičke europeizacije književnog izričaja istočnih Slavena. Određeni grecizmi, koje Epifanij doduše posuđuje u svoj *slavenski* čuvajući grčke fonetske osobine, zapravo su riječi koje su u europskim jezicima postale internacionalizmi, ali posredstvom latinskog. Latinski utjecaj u prenošenju grecizama vidljiv je u rječniku GSL na različitim razinama, npr. u oblikovanju poluprevedenica pri kalkiranju grčkog prema latinskom modelu i sl.

Posljednje poglavlje središnje rasprave, osmo u knjizi, naslova *Akademski vokabular u GSL rječniku* (*Academic Vocabulary in the GSL*, str. 301–321), kroz tri prikaza slučaja (termini za akademske discipline, gramatički te prozodijski termini) pokazuje koliko je Epifanij Slavinecki, razvijajući akademsku terminologiju, doprinio razvoju ruskog književnog jezika.

Ovom knjigom – da parafraziramo W. R. Thompsona u zaključku – stvara se slika Epifanija Slavineckog kao učenjaka s izvanrednom sposobnošću povezivanja izuzetno složene izvorne jezične građe na više različitih jezika

(grčkom, *slavenskom*, latinskom, rusinskom i poljskom) i posredovanja između različitih intelektualnih i kulturnih tradicija istoka i zapada te kao učejaka dobrog poznavanja i razumijevanja kršćanskih jednako kao i klasičnih tekstova.

Bogati i opsežni Epifanijev *Grčko-slavensko-latinski rječnik*, kao jedno od ključnih djela istočnoslavenske i europske ranonovovjekovne leksikografije, ovom je knjigom, zapravo opsežnom disertacijom utemeljenom na iznimno temeljitom istraživanju iz različitih očišta (kulturno-povijesnog, leksikografskog, jezikoslovnog pa i HTR), dobio studiju kakva mu je primjerena.

Jozo VELA